

ДО ПРОБЛЕМИ САМООБМЕЖЕННЯ ДЕРЖАВИ У ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ ГЕОРГА ЄЛЛІНЕКА

Статтю присвячено аналізу сутності та філософсько-теоретичних засад теорії самообмеження держави (Selbstbeschränkung) Георга Єллінека, одного з найвпливовіших теоретиків правового позитивізму Німеччини в ХІХ ст. Автор розглядає вплив філософії Гегеля на формування поглядів Г. Єллінека.

Ключові слова: правова держава (Rechtsstaat), принцип верховенства права, воля, самообмеження (Selbstbeschränkung), правовий позитивізм, філософія Гегеля.

Принцип верховенства права і, відповідно, ідеал правової держави є основним джерелом легітимації діяльності публічної влади демократичних та ліберальних держав, адже згідно з цим принципом рішення публічної влади дійсні лише тією мірою, якою вони відповідають Конституції та чинному законодавству. У той час, коли сучасне приватне право здебільшого лишається в парадигмі природного права, тобто так званих невід’ємних та невідчужуваних прав людини, публічне право тлумачиться радше в термінах правового позитивізму як результат діяльності державної влади. Означений принцип уже давно став самореферентним для сучасного інформаційного простору, зокрема для ЗМІ, чия діяльність присвячена висвітленню політичної тематики. Особливо це притаманно сучасній українській ситуації, що характеризується свідомим прийняттям «європейських цінностей», принаймні на рівні офіційної влади. З огляду на це, важливо віднайти теоретичні підмурки теорії верховенства права, краще зрозуміти ті європейські правові ідеї, що вже встигли закріпитися як «самозрозумілі» для сучасного медійного простору, хоча все ще потребують свого концептуального осмислення. Тож ми розглянемо один з основних чинників європейської теорії верховенства права – підпорядкування державної влади закону. Це означає, що органи державної влади змушені підкорятися тим правовим нормам, які держава легітимним чином прийняла. Саме такий підхід до розуміння співвідношення права й держави запропонував Георг Єллінек – відомий німецький теоретик права, розробник впливової філософсько-правової доктрини.

Поняття «самообмеження держави» Єллінека передовсім висвітлювалось у тих дослідженнях, де аналізувалися філософські й правові погляди німецького вченого в контексті його життєвого і творчого шляху. Автором однієї

з таких праць є Олександра Клос [12], яка здійснила невелику, але змістовну розвідку інтелектуальної біографії Єллінека. Стенлі Паулсон та Мартін Шульте [13] також присвятили вагомому монографічному дослідженню формуванню поглядів Єллінека. Інші дослідники – Андреас Антер [2], Стефан Везер [16] та Йенс Керстен [11] – сфокусували свою увагу на вивченні окремих аспектів вчення німецького правника, де також міститься детальний аналіз поняття «самообмеження». Відомий дослідник Кріс Торнхілл [15] поєднав кілька методологічних настанов для нового прочитання історії німецької політичної думки. Автор здійснює аналіз поглядів німецьких теоретиків права, беручи до уваги їхні світоглядні настанови.

Метою нашої студії є аналіз поглядів Єллінека щодо основ державного права (Staatsrecht), що уможливить з’ясування теоретичних засад правової держави (Rechtsstaat) в контексті німецької філософсько-правової традиції, що сформувалась під впливом як історичної школи права, так і, передовсім, філософії Г. Гегеля. Ця традиція тісно пов’язана з визнанням верховенства права.

Отож, розглянемо теорію самообмеження (Selbstbeschränkung) держави Єллінека як елемент теорії верховенства права в контексті німецького правового позитивізму в ХІХ ст. Для цього ми реконструюємо цю теорію за основними працями Єллінека, а саме: «Правова природа державних договорів» («Die rechtliche Natur der Staatenverträge») [7], «Вчення про міжнародні федеративні союзи» («Lehre von den Staatenverbindungen») [8] – та відшукаємо основні джерела цієї теорії, звернувшись до філософії Гегеля як основного джерела для правової доктрини Єллінека.

«Національний різновид» теорії верховенства права в Німеччині (Rechtsstaat) виник і розвивався на засадах правового позитивізму, що набув свого розвитку в ХІХ ст. Найвідомішими

представниками цієї парадигми, окрім Георга Єллінека, стали Отто Маєр, Рудольф фон Ієрінг та ін. Змальовуючи контекст виникнення німецького варіанта теорії правової держави, Д. Золо зауважує: «Поняття Rechtsstaat виникає в Німеччині часів реставрації, під час революційних подій 1848 року, і уособлює компроміс між ліберальною ідеологією бюргерства та ідеологією влади, яку підтримували консервативні сили, за якою стояла монархія, місцева аристократія та верхівка військового чиновництва» [4, с. 11]. Стара аристократія потребувала свого роду «лібералізації» державного апарату для легітимації та збереження своєї влади. У Єллінека зберігається теза про те, що держава є виразником спільних інтересів, що, безперечно, свідчить про його вірність традиційному німецькому етатизму.

Якщо конкретизувати цю традицію, то слід зазначити, що етатизм, притаманний Єллінеку, дістався йому в спадок від Гегеля. Як відомо, Гегелева філософія мала свого часу неабиякий вплив, ба більше, свого роду інтелектуальну монополію, хоча після смерті німецького діалектика були потужні спроби її спростувати. Попри всі ці спроби, цілком очевидно, що систему Гегеля важко спростувати чи «піддати забуттю». Тож не дивно, що гегелівські ідеї знайшли свій відгомін у філософських і правових теоріях ХІХ ст. Дослідники історії права, котрі звертаються до німецького правового позитивізму ХІХ ст., часто віднаходять його філософські засади в системі Гегеля. Так, наприклад, Лев Аммон виокремлює кілька відгалужень у родоводі гегельянства в царині філософії права: «Слідом за Гегелем маємо відзначити цілу траєкторію його доктрини: перша, означена ранніми роботами Карла Маркса, друга, безпосередньо відображена в понятті суверенітету Фрідріха Юліуса Шталя, фігури надзвичайно впливової у формуванні публічного права в Німеччині, і, остання, знайшла свій відбиток у теорії держави Георга Єллінека, найвищому досягненні в теорії публічного права того століття» [1, с. 9]. Дуже влучно вплив Гегелевої філософії права на теоретиків права ХІХ ст., зокрема Єллінека, описує Бершторф: «Гегель ввів поняття органічної держави як конкретної форми нації (Volk als Staat) в даній історичній ситуації. “Воля держави” (Staatswille) як юридичної особи, а не короля чи уряду, стає центральним джерелом усіх законів, не важливо чи то внутрішнього, чи “зовнішнього” державного права. Ця теоретична новація розуміння держави як єдиної індивідуальної особи, здатної “воліти”, стала мантрою ХІХ століття у німецькій теорії публічного права» [3, с. 666]. Отож,

витоки етатизму у філософії права Єллінека є цілком очевидним фактом: це німецька філософсько-правова традиція, що потужно спиралася на філософські ідеї Гегеля.

Для Єллінека теорія самообмеження держави – це надзвичайно важливий правовий принцип, який дозволяє йому мислити правову державу на засадах правового позитивізму. Суверенна держава покладає свою волю у вигляді прийняття законів, позитивного законодавства. Тим самим держава цілком свідомо обмежує свої зазіхання на абсолютну владу. Таким чином, позитивне право, що стверджується державою, є тим, що покладає межі «волінню» держави. Так, Єллінек ототожнює самообмеження й самовизначення: «Здатність держави до самовизначення – це, відтак, і покладання границь власної сфери дії. У такому разі тільки суверенна держава може вирішувати границі власної компетенції. Верховенство права над державною компетенцією є першим консеквентом поняття суверенітету» [8, с. 197]. Таким чином, суверенітет держави унаочнюється не в необмеженості її влади, а, навпаки, з необхідністю вказує на її межі.

Подібний взаємозв'язок держави із законами знаходимо ще в римському праві, у принципі *princeps legibus solutus est*, згідно з яким державець визнається таким, що є над законом. Цей принцип, як зазначає К. Пеннінгтон, вказував на владу державця змінювати свої закони або закони своїх попередників: «Для римських та середньовічних юристів “legibus solutes” слугував усього лише скороченою формою дефініції такої влади державця, яка давала йому можливість скасовувати або нівелювати свої власні закони, рішення суддів та адміністративні накази своїх попередників» [14, с. 78]. Однак, по-перше, воля державця поставала як вища сила лише стосовно позитивного законодавства, а не стосовно природного права, яке вважалося божественним; по-друге, цей принцип не був абсолютним, про що, наприклад, свідчить таке твердження середньовічного юриста Франциска Аккурсія: «Державець вільний від виконання законів. Зокрема, від виданих іншими, як ідеться у Dig. 4.8.4, або ним самим, як ідеться у Dig. 4.8.51. Проте він підкоряється закону зі своєї власної волі, як ідеться в Cod. 1.14.4, 2.17.8» [цит. за: 14, с. 83]. Інакше кажучи, мова йде не про те, що влада державця не обмежується законом, а про відсутність механізму, який би дозволяв примушувати державця до виконання закону.

Абсолютизація цього принципу з'являється вперше в новочасній теорії держави, і, як відомо, її запровадив видатний британський філософ

Т. Гоббс. Однак, як зазначає Єллінек, навіть абсолютисти намагалися знайти якісь принципи, що обмежували б свавілля державця, зокрема моральні, які, вочевидь, не були достатніми. Класичним прикладом зближення права й моралі шляхом формалізації останньої є філософсько-правова теорія Канта з його тезою про автономію волі та категоричний імператив. Справді, самовизначення в термінах Канта тлумачиться як здатність визначити свою волю, спираючись на вимогу практичного розуму, чисту форму імперативу, максими, а не на матерію бажання, тобто зовнішні чинники. Відповідно, свобода в такому разі є негативною, тобто вільною від зовнішньої детермінації власної поведінки. Однак Єллінек принципово не погоджувався з поглядами Канта, вважаючи, що «головною хвилюючою теоретикою природного права є те, що вони тлумачать суверенітет як свавілля, що не є загальноновизнаним, у той час як незалежність та автономія для них є лише корелятом, а не положенням закону» [7, с. 18]. Єллінеку потрібно було знайти теоретичні підстави для неухильного самозобов'язання суверенної державної волі, що стало би міцною гарантією для правового порядку. Правник упевнений в існуванні такої основи: «Сутність людини, природа правового порядку передбачають не лише те, що самозаконотворення є не лише мислимим, але й насправді необхідним» [7, с. 18]. Саме це, на думку мислителя, і є основною тезою теорії правової держави (*Rechtsstaat*), оскільки «правові межі для виявлення державної влади існують» [7, с. 20]. Таким чином, стає очевидною принципова відмінність від концепції автономії волі Канта, адже йдеться не про позитивний чинник визначення волі з огляду на чисту форму максими (категоричний імператив), а про визначення як покладання границь. Не випадково кантіанець Ганс Кельзен критикує поняття «самозобов'язування» Єллінека, вважаючи його «обмеженням психічної волі», розглядаючи таке визначення волі не як конкретизацію змісту воління, а як гетерономію волі, тобто як волю, яка визначається ззовні, отже, не є вільною: «Не в припущенні певного самозобов'язання, відтак, полягає вразливість теорії Єллінека, а в прийнятті поширеного уявлення, що правове зобов'язання – в тому числі й держави – є наслідком каузальних взаємозв'язків, і тому належить світу сущого, що означає не що інше, як те, що ця теорія надає “пояснення” того, як правовий обов'язок виявляється психічним актом і, відповідно, перестає бути юридичною конструкцією» [10, с. 405]. Насправді, Єллінек проблематизує спосіб визначення волі, оскільки це питання

для нього не є принциповим, отже, він не надає його аналізу якогось особливого значення.

Філософською основою для такого уявлення слугує поняття волі у філософії Гегеля. У критичній літературі, присвяченій поглядам Єллінека, ми знаходимо лише загальний опис контексту тогочасної німецької філософсько-правової думки. Водночас детальніший аналіз доробку Єллінека вказує на принципову подібність способу аргументації обох філософів та на свідоме чи несвідоме прийняття Єллінеком низки положень Гегелевої філософії як підстав для власної правової доктрини. Порівнюючи Єллінека з Гегелем, автори зазвичай послуговуються суто інтернальним зв'язком між Гегелем та Єллінеком. Зокрема, Берншторф описує цей зв'язок таким чином: «Тут Єллінек імпліцитно цитує Гегеля» [3, с. 667]. Звернімо увагу на вислів «імпліцитно цитує». Це свідчить про опосередкований вплив Гегеля, адже прямих його цитат у працях Єллінека не надто багато. Щоправда, деякі моменти пов'язують Єллінека з Гегелем – його листи до Віктора Еренберга [9], де Єллінек досить щиро ділиться своїми враженнями від вивчення Гегеля. Однак це свідчить лише про те, що ознайомлення зі спадщиною Гегеля стало для правознавця знаковою подією, але це не вказує безпосередньо на продуктивний вплив німецького діалектика на філософсько-правову думку Єллінека. Тому наш розгляд Гегелевих джерел у формуванні поняття волі в правовій доктрині Єллінека базуватиметься на смисловому аналізі творів обох філософів, у яких вони розмірковують над поняттям волі, і, відповідно, намагатимемось відшукати «імпліцитне цитування» Єллінеком видатного німецького філософа.

У Єллінека простежується загальна логіка Гегеля в його розумінні поняття волі. Згідно з Гегелем, воля приховує в собі два елементи: чисту невизначеність, тобто «чисту рефлексію “Я” в самого себе» як відсутність конкретної спрямованості волі на об'єкт, повну невизначеність, та виокремлення, коли «Я» у своєму мисленні покладає певний предмет. Ці елементи передбачають необхідність того, що виявлення волі з необхідністю означає її обмеження: «За допомогою цього покладання самого себе як чогось визначеного “Я” вступає взагалі в наявне буття; це – абсолютний момент конечності або відокремлення “Я”. “Я” не тільки воліє, але воліє дещо. Воля, яка ... воліє лише абстрактно загальне, нічого не воліє, і не є тому волею. Щось особливе, чого хоче воля, є обмеженням, бо воля повинна себе взагалі обмежувати, щоб бути волею» [5, с. 31]. Для порівняння можемо навести аналогічне

твердження Єллінека: «Кожне конкретне воління слугує основою обмеженню волі як здатності воління. І це обмеження є самовільним, оскільки воно необхідним чином саме по собі є змістом воління» [7, с. 27]. Як бачимо, в обох твердженнях ідеться про виокремлення чогось конкретного з множини можливостей, що, своєю чергою, означає обмеження саме цим «вибором».

Отже, теорія самообмеження держави стала основою теорії публічного права в Німеччині у XIX ст. Посилення ліберальних настроїв у суспільстві та криза монархізму вимагали гарантування суб'єктивних прав та, відповідно, влади, яка могла би бути певним чином контролюваною з боку суспільства. Оскільки домінуючою парадигмою в загальній теорії права того часу був правовий позитивізм, то ані старі тези природного права, ані звернення до моральності вже не були придатними для теоретичного

обґрунтування обмеження державної влади. Саме тому Єллінек принципово тримається позицій позитивізму, обстоюючи принцип верховенства права. Основу його аргументації становить класична теза правового позитивізму про те, що держава є творцем права та гарантом його забезпечення. Послугуючись Гегелевими уявленнями про державу як носія суверенної волі і, відповідно, звертаючись до поняття волі, він стверджує, що продукування державою законів є її безпосереднім волевиявленням. Тим самим, визначаючи свою волю, держава обмежує себе й водночас окреслює свої обов'язки перед індивідами як громадянами. Отже, держава, на переконання Єллінека, постає як легіслатура, оскільки саме вона є головним джерелом права. Правова держава зобов'язана дотримуватися тих правових норм, які вона сама створила і яким надала необхідних ознак легітимності.

Список літератури

1. Amnon L. Sovereignty and Liberty : The Foundation of Power : A Study of the Foundation of Power / Lev Amnon. – London : Routledge, 2014. – 224 p.
2. Anter A. Die normative Kraft des Faktischen : das Staatverständnis Georg Jellineks / Andreas Anter. – Nomos, 2004. – 206 S.
3. Bernstorff J. Georg Jellinek and the Origins of Liberal Constitutionalism in International Law / Jochen von Bernstorff // Goettingen Journal of International Law. – 2012. – № 4. – P. 659–675.
4. Costa P. The Rule of Law History, Theory and Criticism : History, Theory and Criticism / Pietro Costa, Danilo Zolo. – Florence : Springer Science & Business Media, 2007. – 714 p.
5. Hegel G. Die Philosophie des Rechts: Die Mitschriften Wannenmann (Heidelberg 1817/18) und Homeyer (Berlin 1818/19) / G. W. F. Hegel. – Stuttgart : Klett-Cotta, 1893. – 399 S.
6. Jellinek G. Die Lehre von den Staatenverbindungen / Dr. Georg Jellinek. – Berlin : O. Haering, 1882. – 338 S.
7. Jellinek G. Die rechtliche Natur der Staatenverträge : Ein Beitrag zur juristischen Construction des Völkerrechts / Dr. Georg Jellinek. – Wien : Alfred Hölder, 1880. – 80 S.
8. Jellinek G. Gesetz und Verordnung. Staatrechtliche Untersuchungen auf rechtsgeschichtlicher und rechtsvergleichender Grundlage / Dr. Georg Jellinek. – Freiburg : J. C. B. Mohr, 1887. – 430 S.
9. Keller Ch. Victor Ehrenberg und Georg Jellinek : Briefwechsel 1872–1911 (Studien zur europäischen Rechtsgeschichte) / Christian Keller. – Frankfurt am Main : V. Klostermann. – 478 p.
10. Kelsen H. Hauptprobleme der Staatsrechtslehre. Entwickelt aus der Lehre vom Rechtssatze / Hans Kelsen. – Tübingen : J. C. B. Mohr, 1923. – 709 S.
11. Kersten J. Georg Jellinek und die klassische Staatslehre / Jens Kersten. – Tübingen : Mohr Siebeck, 2000. – 535 S.
12. Kloß A. Georg Jellinek – Leben und Werk / Alexandra Kloß. – Osnabrück : GRIN Verlag, 2009. – 40 S.
13. Paulson S. Georg Jellinek : Beiträge zu Leben und Werk / Stanley L. Paulson, Martin Schulte. – Tübingen : Mohr Siebeck, 2000. – 410 S.
14. Pennington K. The Prince and the Law, 1200–1600 : Sovereignty and Rights in the Western Legal Tradition / Kenneth Pennington. – Berkeley, Los Angeles : University of California Press, 1993. – 352 p.
15. Tornhill C. German Political Philosophy : The Metaphysics of Law / Tornhill Chris. – London : Routledge, 2007. – 416 p.
16. Weser S. Der Souveränitätsbegriff bei Carl Shmitt und Georg Jellinek / Stepfan Weser. – Osnabrück : GRIN Verlag, 2008. – 47 S.

T. Chernukha

CONTRIBUTED TO THE PROBLEM OF SELF-LIMITATION OF STATE POWER IN GEORG JELLINEK'S LEGAL PHILOSOPHY

This article analyzes the nature, philosophical and theoretical foundations of the theory of self-limitation (Selbstbeschränkung) of state power of George Jellinek, one of the most influential theorists of legal positivism in the German legal theory of nineteenth century. The author also examines the influence of Hegel's philosophy on the doctrine of G. Jellinek.

Keywords: rule of law state (Rechtsstaat), the rule of law, will, self-limitation, legal positivism, the philosophy of Hegel.

Матеріал надійшов 01.03.2015